

**ДОБРОЧИННА І БЛАГОДІЙНА ДІЯЛЬНІСТЬ
ПРАВОСЛАВНОГО ДУХОВЕНСТВА УКРАЇНСЬКИХ
ЄПАРХІЙ РПЦ (ДРУГА ПОЛОВИНА
XIX СТ. – ПОЧАТОК XX СТ.)**

Олексій КОШЕЛЬ,

Центр дослідження історії Поділля Інституту історії України НАНУ,
м. Кам'янець-Подільський (Україна), koshel@cvu.kiev.ua

**CHARITY AND VOLUNTEER ACTIVITY OF
THE ORTHODOX CLERGY OF THE UKRAINIAN
DIOCESES OF THE ROC (THE SECOND HALF
OF THE XIX CENTURY – THE BEGINNING
OF THE XX CENTURY).**

Oleksii KOSHEL,

Podillya History Research Center of the Institute of History of Ukraine
of the National Academy of Sciences of Ukraine,
Kamyanets-Podilsky (Ukraine),
ORCID 0000-0002-0347-328X

Кошель Алексей. Добродетельная и благотворительная деятельность православного духовенства украинских епархий РПЦ (вторая половина XIX - начало XX вв.). Цель исследования. Анализ добродетельной и благотворительной деятельности духовенства, определения роли патриотически настроенных священнослужителей в формировании полноценных центров общественной жизни и возрождении национально-культурных ценностей. **Методы исследования.** Используемые методы статистического, проблемно-исторического и сравнительно-исторического анализа. **Научная новизна.** В статье рассмотрены малоизвестные факты благотворительной деятельности православного духовенства, в частности по открытию воскресных школ, кружков, библиотек и читален. **Выводы.** В своей деятельности представители духовенства украинских епархий РПЦ часто выходили за рамки благотворительной деятельности, формировали ячейки свободомыслия, критического отношения к духовной власти и самодержавия и создавали почву для развития украинского национально-культурного и духовного возрождения.

Ключевые слова: православное духовенство, благотворительность, братства, духовное возрождение, В.Гречулевич, М.Орловський, С.Барановський, А.Сендульський.

Постановка проблеми. Із часу запровадження християнства в Київській Русі однією з головних функцій православної церкви та священнослужителів, окрім духовних треб, була добродійна діяльність серед населення і парафіян.

Основою для бурхливого розвитку благодійництва в другій половині XIX – на початку XX ст. була складна суспільно-політична, соціально-економічна та духовно-моральна атмосфера, що склалася в Російській імперії та в українських землях фактично в усіх сферах. Особливо ускладнилася ситуація у сільській місцевості, де проживала більшість населення, яке зазнавало руйнівної майнової диференціації після реформи 1861 року. Через це різко зростав загальний рівень бідності, а також кількість жителів, які потребували благодійної допомоги. За першим всеросійським переписом населення 1897 р. тільки жебраків, які існували за рахунок милостині, в імперії нараховувалося понад 500 тис. осіб. Це призвело до посилення боротьби із жебрацтвом та формування мереж комітетів, які опікувалися жебраками.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. На відміну від радянської історіографії, яка розглядала, насамперед, реакційну роль православного духовенства, сучасні українські історики присвячують значну увагу

вивченню питань розвитку благодійництва і ролі православної церкви у цій сфері. Зокрема, варто відзначити праці А.В. Народька, Т.І. Лазанської, Л.В. Баженова, Ю.І. Блажевича, В.С. Перерви та ін.

Важливим джерелом для вивчення зазначеної теми стали матеріали державного архіву Хмельницької області та Подільських єпархіальних відомостей.

Виклад основного матеріалу. Приєднання Правобережної України до складу Російської імперії наприкінці XVIII ст. призвело до того, що офіційна влада намагалася послабити подвижницьку, благодійну роль церкви за рахунок посилення державних і приватних інституцій, фондів, об'єднань і товариств та взяти під свій контроль усі форми добродійності й благодійництва. Тому, в досліджуваній період самодержавство намагалася фактично видозмінити церковно-громадську благодійність на державно-громадську, що призвело до різкого зростання чисельності добродійних і благодійних об'єднань. Із середини XIX ст. все більше набували розвитку форми благодійності які не потребували залучення церкви, а поняття "добродійність", "благодійництво" розширили своє значення і наповнилися новим змістом.

¹ Naradko A. V. Blahodiinist u sferi osvity Ukrainy (druha polovyna XIX – pochatok XX stolit) [Donation in Ukrainian science sphere (the second part of XIX- the beginning of XX century)], Poltava, PoltNTU, 2016, P. 30.

Однак, у другій половині XIX – на початку XX ст. православна церква продовжувала активно зберігати свої позиції в благодійницькому русі. Про це красномовно свідчить той факт, що на початку XX ст. у Російській імперії діяло, за даними А.В. Нароцька, 4762 благодійних товариств і 6278 благодійних закладів², а Т.І. Лазанської – всіх разом 14854³. Тільки 25% всього бюджету благодійності склали державні та земські кошти, 75% - кошти церкви і приватної благодійності⁴. Державні та приватні благодійні інституції і заклади були у віданні міністерства внутрішніх справ, пов'язані з церквою – Синоду та єпархіальних управлінь.

Важливою ознакою благодійницької діяльності у другій половині XIX ст. був перехід від звичайної роздачі милостині й усталеної системи пожертв грошима, продуктами, речами, нічлігом до створення спеціальних комітетів, фондів, товариств і закладів, які мали метою не тільки звичайну матеріальну підтримку нужденним, а й на базі організаційної розбудови включення їх до суспільного життя. Це визначило якісно новий ступінь благодійницького руху, активізації його практичного значення для розвитку культурних надбань, поширення освіти і науки і стало суттєвою стороною національно-культурного відродження українського народу.

Благодійні товариства поділялися за такими ознаками: об'єктом надання допомоги, галуззю та територією діяльності, а за формами: товариства загального типу, організації, що надавали допомогу за конфесійною і релігійною ознакою, об'єднання допомоги учням та студентам, товариства взаємодопомоги, а також утворення, що опікувалися благодійними установами. Зокрема, за об'єктом надання допомоги вони групувалися на ті що допомагали всім нужденним без винятку, й ті, що допомагали людям певного стану, статі, національності, віросповідання. Внутрішня структура філантропічних інституцій складалася з головного правління, яке займалося організаційними та грошовими питаннями, а також загальних зборів, на котрих затверджувався кошторис, приймалися нові члени, вирішувалися питання щодо фінансування добродійних і благодійних заходів чи закладів. Ці товариства допомагали найменш захищеним верствам населення: надавали продукти, одяг, кошти, притулок, лікування, сприяли працевлаштуванню, отриманню освіти та піклування над сиротами та дітьми з бідних сімей, розміщенню людей похилого віку в лікарні та богадільні, влаштуванню притулків, шкіл, боротьбі та профілактиці жебрацтва тощо. За територіальним принципом благодійні об'єднання поділялися на загальнодержавні, що діяли в межах імперії, та регіональні, які функціонували в межах губернії, повіту або населеного пункту⁵. Найбільш поширеними в регіональному плані

були осередки християнського благодійництва, оскільки майже в кожному населеному пункті була церква з парафіянами.

Благодійні товариства у XIX - на початку XX ст. діяли на основі офіційно затверджених статутів, кошторисів та системи державного і синодального контролю. Прийняття статутів здійснювалося за складною схемою: їх проекти обговорювалися, піддавалися цензурі на рівні найнижчої місцевої влади і по шаблям - до найвищої, після чого затверджувалися особисто імператором для державних і приватних та Синодом – для церковних. До прикладу, з 1848 і до початку 60-х років XIX ст. за таємним рескриптом Миколи I взагалі було заборонено заснування нових благодійних товариств і подані проекти статутів не розглядалися, що визначило період послаблення благодійницького руху в Російській імперії⁶. Після реформи 1861 року практично всі обмеження для розбудови добродійного і благодійного руху були зняті й, більше того, були створені максимальні умови для розбудови, насамперед, державних і приватних інституцій⁷.

Важливу роль у цих процесах відіграла православна церква. Затвердження Синодом 2 серпня 1864 р. "Положення про парафіяльні піклування при православних церквах" зміцнило позиції регіонального благодійництва, визначило участь в ньому священнослужителів і всіх парафіян, а також їх обов'язки щодо матеріальної та господарчої підтримки духовенства⁸.

Відповідно до цього документу, на території парафій створювалися органи опіки, метою яких було збереження і ремонт церковних будівель, влаштування будинків притчу, знайдення засобів для утримання шкіл, лікарень, богадільень, інших благодійних закладів, надання бідним парафіянам необхідної допомоги. До складу парафіяльних піклувань входили: священнослужитель, сільський староста, волосний старшина чи голова сільської громади та обрані загальними зборами парафіян рада або правління.

Загалом організація благодійності в парафіях була необхідною складовою набуття церквою коштів за рахунок пожертв віруючих, тобто фінансового підґрунтя для її діяльності. Саме за рахунок пожертв формувалися основні благодійні накопичення на потреби, насамперед, церкви, а звідси - для здійснення соціальної допомоги нужденним, у тому числі для створення притулків та інших благодійних закладів. Тому духовна влада РПЦ була не тільки зацікавлена підтримувати усталені традиції добродійності та благодійництва, але й розвивати і зміцнювати під своїм контролем її нові форми та інституції й, таким чином, забезпечувати для себе важливе джерело доходів.

Ці причини зумовили різке збільшення на початку

² Ibidem, P. 30.

³ Lazanska T.I. Dobrochynnist. Blahodiinytstvo [Donation. Betterment], Entsyklopediia istorii Ukrainy, Kyiv, 2004, T. 2, P. 134.

⁴ Sbornyk svedeni o blahotvorytelnoi deiatelnosti v Rossy s kratkymy ocherkamy blahotvorytelnykh uchrezhdeniy v Sankt-Peterburhe i Moskve [The intelligence book of betterment in Russian with a small information of Donation offices in St.Peterburg and Moscow], Sankt-Peterburh, 1899, P. 312. [in Russian].

⁵ Naradko A.V. Blahodiinist u sferi osvity Ukrainy (druha polovyna XIX – pochatok XX stolit) [Donation in Ukrainian science sphere the second part of XIX- the beginning of XX century)], Poltava, PoltNTU, 2016, P. 33.

⁶ Ibidem, P. 33–34.

⁷ Lazanska T.I. Dobrochynnist. Blahodiinytstvo [Donation. Betterment], Entsyklopediia istorii Ukrainy, Kyiv, 2004, T. 2, P. 145.

⁸ Tsekov Yu.I. Stepan Rudanskyi: narys zhyttia ta tvorchosti [Stepan Rudanskyi: the description of his life and art], Kyiv, Dnipro, 1983, P. 176.

XX ст. кількості парафіяльних органів піклування (опіки), яких, станом на 1901 р., нараховувалося 19100. Масове впровадження при церквах органів піклування відіграло важливу господарсько-благодійну роль у житті парафій. У їх діяльності проявлялися риси як церковного характеру (забезпечення духовних потреб, поліпшення добробуту духовенства, збереження і ремонт культових будівель, контроль єпархіального начальства тощо), так і загальнодемократичного (пожвавлення громадської діяльності парафіян, відвідування зборів і обрання членів, їх звітність, співпраця з іншими благодійними товариствами)⁹.

Варто зауважити, що до і після введення органів піклування майже у більшості парафій чи храмах функціонували церковні православні братства, традиція появи яких бере початки в пізньому середньовіччі, де вони себе якнайкраще проявили у відстоюванні устоїв українського православ'я та просвітництва українського народу. Православні братства також активно займалися благодійництвом¹⁰. У більшості вони отримували назву імені святого Івана Богослова. Кількість братчиків коливалася від 80-100 або 200-250 осіб залежно від кількості православного населення, що проживало у відповідному населеному пункті чи парафії. Рішення про створення такого об'єднання приймалося на загальних зборах сільських громад, або під час великих богослужінь чи церковних свят. Відповідно, священиком пропонувався попередній проект Статуту який після обговорення і прийняття зборами затверджувався єпархіальною владою і братство отримувало офіційний статус. Згідно зі Статутом, у братство Св. Івана Богослова мали право вступати всі парафіяни за власним бажанням. Членський внесок складав не менше 20 коп. на рік. Восени, після зібрання врожаю зернових, кожен член братства жертвував на святі справи товариства один сніп який в народі називали «Божим снопом». Зібрані кошти, які зберігалися у приміщенні церкви у «братській чаші» під іконою Св. Івана Богослова, витрачалися на передплату релігійних видань, на оновлення і облаштування храму, а також на допомогу бідним, сиротам та інвалідам¹¹.

Головним обов'язком церковних братств було поширення духовної освіти та протидія зазіханням на православному віру. Цікаві розповіді про земне і небесне життя Ісуса Христа, Богоматері, святих угодників, праведників православ'я, читання морально-етичної літератури та інше проводилися головою братства – священиком у недільні та святкові дні, найчастіше в осінньо-зимову пору, після завершення сільськогосподарських робіт. На такі збори приходили не тільки братчики, а й усі бажаючі парафіяни¹².

Храмовим святом парафіяни відзначали 26 вересня – день Івана Богослова. На його честь братчики, члени

органів піклувань та всі бажаючі збирались на урочисте богослужіння і молебень, проводили хресний хід. У святкові та недільні дні члени братства відвідували хворих та немічних, надавати їм допомогу в читанні Святого письма, а також прищеплювали молоді морально-етичні і духовні цінності православної віри¹³.

У подальшій роботі у парафіях органи піклування зосередилися переважно на будівництві, ремонті храмів та благодійництві, а церковні братства – на релігійній освіті населення, а також добротності, взаємно співпрацюючи і доповнюючи один одного.

Священики та церковнослужителі парафій, які налагодили належну діяльність органу піклування та церковного братства по дотриманню постулатів, традицій, морально-етичних норм і захисту православної віри й розбудови благодійництва, сумлінно і творчо ставилися до цієї роботи, здобували авторитет, шану, визнання у сільських громадах та парафіян. Саме з числа такого духовенства зростала когорта представників, які завдяки своєму подвижництву, активно сприяли розвитку українського національно-культурного та духовного відродження.

Як свідчать численні факти, у другій половині XIX – на початку XX ст. патріотично налаштовані представники священнослужителів і зв'язані з ними миряни різних регіонів України виходили за межі здійснення звичайної добротності та благодійності, прагнучи перетворити її в залучення нужденних до повноцінного громадського життя, сприйняття національно-культурних цінностей українського народу і, тим самим, свідомо або несвідомо вкладали свої зусилля в розвиток національно-культурного і духовного відродження.

Одним із прикладів такої діяльності стало відкриття 8 січня 1859 р. школи в с. Карашин Канівського повіту Київської губернії. Ініціатором цього виступила місцева православна громада, а церковний староста Нестор Сунчак заповів кошти на будівництво приміщення школи, на платню вчителям, придбання підручників, іншої літератури та для навчання 10 дітей сиріт або з бідних сімей. На таких засадах була заснована безкоштовна церковнопарафіяльна школа 12 січня 1860 р. у м. Білогородці Київської губернії з ініціативи та на пожертви місцевого духовенства. На кошти Ладинського жіночого монастиря цієї ж губернії і, головним чином, її ігумені Дорофеї 1 жовтня 1875 р. було відкрито Ладинське жіноче єпархіальне училище у якому виховувалося 20 сиріт. Першу школу для глухонімих дітей на Київщині було засновано в листопаді 1897 р. у с. Максимовичі. Для цього місцевий священик М. Яворський власним коштом збудував дерев'яний будинок та віддав власну квартиру під

⁹Naradko A.V. Blahodiinist u sferi osvity Ukrainy..., op. cit., P. 30.

¹⁰ Prykhodskoe bratstvo [Brotherhood in Church community], Pravoslavnaia Podolyia: ezhenedelnykh Podolskoi eparkhyy. Kamenets-Podolsky, Typ. Sviato-Troytskoho bratstva, 1912, № 20, P. 564–575.

¹¹ Blazhevych Yu.I. Narysy istorii pravoslavlia Podillia-Khmelnichchyny [The description of orthodox in Podillya-Khmelnichchyny], Khmelnytskyi, FOP Sikorska S.V., 2017, P. 109; Prykhodskoe bratstvo [Brotherhood in Church community], Pravoslavnaia Podolyia: ezhenedelnykh Podolskoi eparkhii, Kamenets-Podolsk, Typ. Sviato-Troytskoho bratstva, 1912, № 20, P. 564–575.

¹² Blazhevych Yu.I. Narysy istorii pravoslavlia Podillia-Khmelnichchyny..., op. cit., P. 109.

¹³ Prykhodskoe bratstvo [Brotherhood in Church community], Pravoslavnaia Podolyia: ezhenedelnykh Podolskoi eparkhii, Kamenets-Podolsk, Typ. Sviato-Troytskoho bratstva, 1912, № 20, P. 470–471.

гуртожиток. Навчання у цій школі було повністю безкоштовним¹⁴. Факти про таку благодійно-освітню діяльність представників духовенства ми знаходимо в опублікованих спогадах кам'янець-подільського протоієрея Юліана Лотоцького¹⁵, записках парафіяльного священика Івана Добровольського¹⁶ та ін.

Як свідчать звіти Київської, Волинської і Подільської духовних консисторій за 1860-1863 рр., а згодом щорічні до початку ХХ ст¹⁷. та сучасні наукові дослідження про патріотичну діяльність українського духовенства у сфері освіти у ХІХ – на початку ХХ ст. Г.М. Надтоки¹⁸, В.С. Перерви¹⁹, В.О. Прищепи²⁰, Ю.І. Блажевича²¹ та інших, на засадах благодійництва за участю священнослужителів у Правобережній Україні за цей період було засновано понад 500 церковнопарафіяльних шкіл та єпархіальних училищ. Зрозуміло, що цей показник незначний у порівнянні з кількістю таких навчальних закладів, відритих на кошти РПЦ, яка забезпечувала матеріальну базу, педагогічні кадри, диктувала ідеологію та програми навчання молоді в дусі імперської політики. До того ж, благодійницькі школи не могли існувати тривалий час на безкоштовній основі за рахунок релігійних громад та окремих меценатів й переходили на утримання державної і єпархіальної влади. Однак, відкриті за рахунок благодійництва початкові освітні заклади були виявом прагнення духовенства зробити свій внесок у цей процес на альтернативній основі, забезпечити здобуття освіти дітей найбідніших верств сільського населення та сиріт, створити умови належного навчання.

Варто додати, що у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. у більшості парафій священнослужителі відкривали на благодійних засадах недільні школи, гуртки грамоти, бібліотеки, читальні як для дітей, які не мали змоги ходити до звичайної школи, так і їх батьків та дорослих неграмотних селян, що викликало незадоволення влади і відповідні переслідування,

оскільки такі форми просвітництва нею фактично не контролювалося. Представники патріотично налаштованого духовенства часто утримували такі заклади власним коштом і викладали в них. Серед них варто відзначити відомого діяча українського національного відродження, протоієрея В.Я. Гречулевича у с. Ганнополі Гайсинського повіту (вів навчання українською мовою)²², М.І. Машкевича у с. Юрківка Ямпільського²³ повіту, М.Я. Орловського в селі Глядки Проскурівського повіту Подільської губернії²⁴, С.Г. Барановського в с. Решівка Кременецького повіту²⁵, А.Д. Сендульського в с. Сивки Острозького повіту на Волині²⁶ та чимало інших.

Крім благодійництва в церквах, церковних братствах та органах парафіяльного піклування, патріотично налаштоване духовенство активно долучалося до діяльності в інших загальноімперських та регіональних місіонерських, державних, громадських і приватних благодійних фондів, комітетів, об'єднань, товариств і закладів, зокрема, у відділеннях імператорських товариств “Червоного Хреста”, “Вільнолюбивого товариства”, різних видів попечительств, особливо в попечительствах дитячих притулків тощо. До прикладу, в другій половині 60-х рр. ХІХ ст. з дозволу уряду були засновані Київське, Волинське, Подільське та інші губернські попечительства дитячих притулків для соціального захисту дітей-сиріт, калік, безпритульних, дітей жебраків, засуджених, або дітей родин, які знаходилися у злиднях. Ці попечительства були підпорядковані Відомству установ імператриці Марії та діяли на основі “Положення про притулки” від 27 грудня 1839 р., а згодом “Положення про притулки” від 18 липня 1891 р. Останнє передбачало опіку бідними дітьми незалежно від статі, звання, віросповідання, стану і походження, надання дітям необхідного релігійно-морального виховання, початкової і професійної освіти, підготовка до самостійної трудової діяльності²⁷.

¹⁴ Rymyski S.V. Rosyyskaia tserkov v epokhu velykykh reform [Russian church in strong reform period], Moskva, Nauka, 1999, S. 256; Naradko A.V. Blahodiinist u sferi osvity Ukrainy (druha polovyna XIX – pochatok XX stolit) [Donation in Ukrainian science sphere (the second part of XIX- the beginning of XX century)], Poltava, PolNTU, 2016, P. 63–65.

¹⁵ Vospominania kamenetskoho protoyereia Yulyana Danylovycha Lototskoho [Remembers of archpriest Yulyana Danylovycha Lototskoho from Kamyanets], Kamenets-Podolsk, 1910, 127 p.

¹⁶ Dobrovolskyi Y.A. Zapisky prykhodskoho sviashchennosluzhytelia [Notice of coming priest], SPb, 1906, 114 p. [in Russian].

¹⁷ Derzhavnyi arkhiv Khmelnytskoi obl. F. 315. Podilska dukhovna konsystoria. Op. 1. Spr. 315. Tserkovneparafialni navchalni zaklady Podilskoi yeparkhii za zvitamy kantseliarii konsystorii, 1861. 158 ark.

¹⁸ Nadtoka H.M. Patriotychna diialnist ukrainskoho dukhovenstva u sferi narodnoi osvity na pochatku XX st. [Patriotic work of ukrainian priesthood in national science sphere in the beginning of XX century], Kyiv, Osvita, 1996, 112 sp

¹⁹ Pererva V.S. Istoriia shkilnytstva v mistakh i selakh Kyivshchyny XIX – pochatku XX st. [The history of school in towns and villages of Kyiv region in the XIX – the beginning of XX century], Bila Tserkva, Vyd. O. Pshonkivskiy, 2008, 672 sp

²⁰ Pashchenko V.O., Hladkyi S.O. Tserkva i osvita (pro osvitu diialnist pravoslavnoho dukhovenstva v Ukraini na pochatku XX st.) [The church and science (about science work of orthodox priesthood in the beginning of XX century)], Trybuna, Kyiv, 1997, № 9-10, P. 28–30.

²¹ Blazhevych Yu. I. Narysy istorii pravoslavia Podillia-Khmelnychchyny [The description of orthodox in Podillya-Khmelnychchyny], Khmelnytskyi, FOP Sikorska S.V., 2017, 337 p.

²² Koshel O.M. Yevtyem Sitsynskiy yak holova Podilskoho tserkovnoho istoryko-arkheolohichnoho tovarystva [Yevtyem Sitsynskiy as a head of the Church Historical- archeological community in Podillia], Yukhym Sitsynskiy v istorii ta kulturi Podillia: zb. nauk. prats za pidsumkamy Vseukr. naukovo-praktych. Konf, Kamianets-Podilskiy, 2004, P. 66–72.

²³ Pamiaty sviashchennyka Nykolaia Yvanovycha Mashkevycha [Obituary of priest Mykola Ivanovych Mashkevych], Pravoslavnaia Podolya (ezhenedelnyk Podolskoi eparkhyi), Kamenets-Podolsk, 1912, № 38, P. 109.

²⁴ Dobrovolskyi K. Pamiaty protoyereia Mykhayla Orlovskoho [Obituary of archpriest Myhailo Orlovskiy], PEV, 1887, № 12, P. 276–278.

²⁵ Bazhenov L.V. Istorychne kraieznavstvo Pravoberezhnoi Ukrainy XIX – na pochatku XX st.: Stanovlennia. Istoriohrafia. Biobibliohrafia [Historical local lore of the right bank Ukraine in XIX- begging of XX century: Formation, Historiography, Biobibliography], Khmelnytskyi, Dolia, 1995, 255 p.

²⁶ Bazhenov L.V. Apollonii Sendulskiy – diiach ukrainskoho natsionalnoho vidrodzhennia, vydatnyi kraieznavets Volyni [Apolloniy Sendulskiy - the leader of National Ukrainian revivification, the famous local historian in Volyn], Dukhovne vidrodzhennia kultury Ukrainy. Materialy naukovo -praktychnoi konferentsii, Rivne, 1994, P. 76–78.

²⁷ Rozhko V.Ie. Narys istorii Ukrainskoi Pravoslavnoi tserkvy na Volyni [The description history of Ukrainian orthodox church in Volyn], Lutsk, 2001, 520 p.

Процес налагодження, розбудови і діяльності губернських попечительств притулків для дітей проходив складно і, за браком коштів, неефективно. До прикладу, Подільське губернське попечительство було створено у 1869 р. і займалося проблеми притулків, яких було засновано не більше 10. Тільки через 30 років у 1901 р. було прийнято рішення про фундацію у всіх 12 повітах центрів губернії повітових попечительств притулків для дітей. Проте, практично функціонували з них лише Гайсинське (засноване 12 грудня 1901 р.), Вінницьке (6 грудня 1902 р.), Брацлавське (1 вересні 1903 р.), Літинське (15 жовтня 1903 р.) та Ушицьке (10 січня 1910 р.). Інші попечительства існували номінально, а Балтське і Ямпільське взагалі не проявляли жодної активності. Кількість вихованців у створених притулках була незначною і не постійною. До прикладу, в Брацлавському притулку у 1905 р. перебувало лише 9 дітей, у 1912 р. – 12, у 1903 р. – 22. У Вінницькому притулку – відповідно 39, 32 і 21 дітей²⁸.

Окрім цього, Подільське губернське і повітові попечительства спромоглися створити лише 6 сільських попечительств-притулків: Довжоцьке Кам'янецьке, Войтовецьке Летичівське, Пашковецьке і Фельштинське Проскурівського та Капустянське, Ушицького і Багринівське Літинського повітів. Із них, за кількістю вихованців, найбільшим був Пашковецький притулок, в якому у 1910 р. перебувало 56, а в 1913 р. 48 дітей²⁹. Схожою була картина в діяльності попечительств притулків і в Київській та Волинській губерніях.

Отже, урядова програма забезпечення соціальної допомоги щодо якомога більшого охоплення дітей так і не була реалізована. Тому цими питаннями активно займалася православна церква, її благодійні об'єднання і товариства. При окремих храмах, парафіях, монастирях на кошти сільських релігійних громад, братств і органів піклування створювалися власні притулки, ясла, школи, училища для дітей-сиріт та дітей з бідних сімей. Водночас, патріотично налаштовані церковнослужителі займалися меценатством, надавали матеріальну допомогу як притулкам губернських, повітових і сільських попечительств, так і пов'язаних з церквою. Про роль сільських громад у житті православної церкви в плані благодійництва свідчить такий факт на прикладі Подільської єпархії. На кінець 90-х рр. XIX ст. у її віддані було 1585 храмів різних типів (самостійних, приписних, кладовищних, домових). До Першої світової війни їх чисельність збільшилася на 50 новозбудованих церков. При чому із загальної кількості 1118 храмів, або 71 %, було споруджено виключно на особисті кошти сільського населення Подільської губернії³⁰.

Висновки. Таким чином низка представників духовенства українських парафій РПЦ, насамперед патріотично налаштованих, своєю доброчинною та благодійною діяльністю, зокрема по відкриттю недільних шкіл, гуртків, бібліотек та читалень сприяли

формуванню повноцінних осередків громадського життя та відродженню духовних та національно-культурних цінностей.

Своїм подвижництвом на благо духовного життя пастви, пожертвами та розбудовою благодійництва вони формували середовище вільнодумства, критики духовної влади і самодержавства і ставали основою для подальшого розвитку українського національно-культурного та духовного відродження.

Koshel Oleksii. Charity and volunteer activity of the Orthodox clergy of the Ukrainian dioceses of the ROC (the second half of the XIX century – the beginning of the XX century). The purpose of the study. The purpose of the study is to analyze the charity and volunteer activity of the Orthodox clergy of the Ukrainian parishes of the ROC and to estimate the role of patriotic clergy in establishing full-fledged community centers, the revival of national and cultural values of the Ukrainian people. In particular, the purpose is to consider the charity activity of representatives of the Ukrainian clergy – figures of national and spiritual revival V. Hrechulevych, M. Orlovsky, S. Baranovsky, A. Sendulsky and others. **Research methods.** Methods of statistical, problem-historical and comparative-historical analysis are used. **Scientific novelty.** The article examines the little-known facts of charity and volunteer activity of the Orthodox clergy, including establishing Sunday schools, literacy classes, libraries and reading rooms for children, their parents and adult illiterate peasants at their own expense. The authorities were dissatisfied with such activity and the Orthodox clergy was persecuted, as the authorities did not actually have control over such forms of education. **Conclusions.** The representatives of the Ukrainian parishes of the ROC often went beyond charity and volunteer activity in their actions, they established centers of free thought, critical attitude toward spiritual authorities and autocratic government, and they created the basis for development of Ukrainian national, cultural and spiritual revival.

Key words: Orthodox clergy, charity, fraternities, spiritual revival, V. Hrechulevych, M. Orlovsky, S. Baranovsky, A. Sendulsky.

Кошель Олексій – кандидат історичних наук, дійсний член Центру дослідження історії Поділля Інституту історії України НАНУ при Кам'янець-Подільському національному університеті, голова всеукраїнської громадської організації «Комітет виборців України». Сфера наукових інтересів: діяльність православного духовенства XIX – початку XX ст. Автор 30 публікацій у фахових виданнях.

Oleksiy Koshel – a PhD in Historical Sciences, a full member of the Podillya History Research Center of the Institute of History of Ukraine of the National Academy of Sciences of Ukraine at Kamyanets-Podilsky National University, chairman of the All-Ukrainian NGO Committee of Voters of Ukraine. Research interests: the activities of the Orthodox clergy of the XIX - early XX centuries. Author of 30 publications in professional journals.

Received: 05.11.2020

Advance Access Published: December, 2020

© O. Koshel, 2020

²⁸ Serbaliuk Yu.V. Povitovi ta silski popechitelstva pryutulkiv na Podilli XIX-na pochatku XX st. [Regional and village organization of refuges in Podillya XIX- the beginning of XX century], *Osvita, nauka i kultura na Podilli: zb. nauk. pr.*, Kamianets-Podilskyi, Oium, 2012, T. 13, P. 67.

²⁹ Ibidem, P. 67.

³⁰ Selskyi pastyr v roly myrovoho sudyi [The pastor of village as justies of peace]. *Rukovodstvo dlia selskykh pastyrej*, Moskva, 1886, № 50, P. 13. [in Russian].